

Halina Chodurska

O pachnących ziółkach Zosi w polskiej epopei narodowej : na marginesie prób identyfikacji

Studia Językoznawcze 14, 57-70

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HALINA CHODURSKA

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

**O PACHNĄCYCH ZIÓLKACH ZOSI
W POLSKIEJ EPOPEI NARODOWEJ
(NA MARGINESIE PRÓB IDENTYFIKACJI)**

Słowa kluczowe: Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, nazwy roślin: geranium, lewkonia, astry, fiołki

W znanym fragmencie *Pana Tadeusza*, wykorzystywanym niegdyś w dyskusjach nad reformą polskiej pisowni (1917 rok)¹, udokumentowane zostały cztery dość interesujące (głównie z uwagi na podejmowane dotychczas próby identyfikacji) nazwy roślin pokojowych, domowych, a przynajmniej hodowanych w doniczkach na parapecie w jednym z okien Soplicowskiego dworu. Na samym początku I Księgi epepei narodowej jej tytułowy bohater biega po całym domu, usiłując odnaleźć komnatę, którą zajmował, będąc dzieckiem. W końcu trafia do... pokoju kobiecego, gdzie na oknach dostrzega *donice z pachnącymi ziółki*. Są wśród nich *geranium (geranijum)*, *lewkonia (lewkonija)*, *astry i fijołki*.

¹ K. Nitsch, *Ze wspomnień językoznawcy*, Warszawa 1960, s. 157.

Pierwsza z wymienionych przez poetę roślin bez wątplenia reprezentuje rodzinę baldaszkowatych. Najważniejszymi jej przedstawicielami są dziś rozmaite gatunki *Geranium* porastające głównie półkulę północną oraz równie liczne gatunki *Pelargonium*, napotykanie z reguły w Afryce Południowej, aliści cieszące się ogromną popularnością jako rośliny doniczkowe w całej Europie. Oba wymienione rodzaje wykazują spore podobieństwo zewnętrzne, nic zatem dziwnego, że w mowie potocznej pelargonię określa się zazwyczaj mianem *geranium*.

Zdaniem znawców twórczości Adama Mickiewicza także i w jego epoce określenie *geranium* przypisywano pelargonii. Wynika to zapewne z faktu, iż roślina ta (a przynajmniej jej pachnąca odmiana o białych drobnych kwiatach – *Pelargonium odoratissimum*, Ait.) otrzymała w swoim czasie łacińską nazwę systemową *Geranium odoratum* (Burm). Gatunek ten często utrzymywano w doniczkach w warunkach domowych. Jego lekko potrącone lub uszkodzone liście wydzielają przyjemny zapach, odświeżały zatem powietrze, a zarazem odstraszały owady. Pelargonia wonna miała – jak konstatują badacze – niejakię znaczenie praktyczne, szczególnie w czasach, gdy wietrzenie pomieszczeń mieszkalnych nie było modne². Pojedyncze listki „ziołka” wrzucano ponoć do niektórych napojów, by przydać im bardziej szlachetnego aromatu³.

Dziś nazwę *geranium* kojarzy się najczęściej z rodziną bodziszek. Takie właśnie odniesienie omawianego miana przywołują zarówno starsze, jak i nowsze słowniki objaśniające języka polskiego, a także popularne encyklopedie. *Geranium* z reguły przedstawiane w nich bywa jako „roślina z rodziny baldaszkowatych, bodzisek”⁴. Warto podkreślić, że inny wariant określenia – *gerania/geranja* – rzadko traktuje się jako synonim *geranium*. Znak równości pomiędzy wymienionymi nazwami stawiają najwyraźniej jedynie Słownik wileński⁵, słownik M. Arcta⁶ i słownik botaniczno-zoologiczny E. Majewskiego⁷.

² K. Kmieć, *Rośliny lecznicze w „Panu Tadeuszu”*, Kraków 2002, s. 46–47; W. Kot, *„Pan Tadeusz” – prawda i legenda*, Poznań 1999, s. 157.

³ W. Kot, *op.cit.*, s. 157.

⁴ WEPI, VIII, s. 994–995; TEM, II, s. 227; EP-UT, II, s. 106; WIEP, V, s. 216; Arct, I, s. 165; SJPD, I, s. 589; SJPD, II, s. 1102; MSJP, s. 51; SJP PWN, I, s. 172; ISJP, I, s. 112; SWJP, II, s. 43; USJP, I, s. 293; IISJP, s. 77; *Белорусская ССР. Краткая Энциклопедия*, Минск 1979, II, s. 158.

⁵ SWil, I, s. 342.

⁶ Arct, I, s. 165.

⁷ E. Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*, Warszawa 1889, I, s. 84.

Spolszczoną *geranię/geranję* zwykło się tłumaczyć jako *Pelargonium roseum*, Willd.⁸, *Pelargonium*⁹, *Pelargonium Radula*¹⁰, *pelargonię*¹¹ lub „właściwie *pelargonię*”¹².

Rodzaj botaniczny *Geranium* (L.) wedle orientacyjnych danych liczy dziś ponad 400 gatunków, ale w Europie Środkowej występuje najwyżej kilkanaście spośród nich¹³. Najpospolitsze są w tym rejonie: bodziszek łąkowy (*Geranium pratense*, L.), cuchnący (*G. Robertianum*, L.), leśny (*G. sylvaticum*, L.), drobny (*G. pusillum*, L.)¹⁴, kosmaty (*G. molle*, L.), porożcinany (*G. dissertum*, L.), czerwony (*G. sanguineum*, L.) oraz błotny (*G. palustre*, L.)¹⁵. Dziko rosnące gatunki *Geranium* (L.) uznawano powszechnie za chwasty, ale niektóre z nich w mniejszym lub większym stopniu wykorzystywano w ziołolecznictwie i medycynie ludowej¹⁶. Bodziszka pychawca (inaczej: śmierzącego/cuchnącego) używano w przypadku uporczywych biegunek, chorób dróg moczowych, a także do okładów na rany i owrzodzenia. Mieszkańcy wsi uważali to ziele za bardzo skuteczny środek w walce z pluskwami. Nieprzyjemny zapach towarzyszył również bodziszce krwistemu, którego odwar z korzenia zalecano zazwyczaj przy upławach, krwotokach i śluzotoku. Bodziszek łąkowy uchodził niegdyś za podstawę popularnych leków domowych na rany, wrzody i wrzodzianki¹⁷.

Większość bodziszek wyróżnia się jednak dość mocno (i przyjemnie) pachnącymi liśćmi oraz atrakcyjnymi kwiatami w kolorach niebieskim, liliowym, fioletowopurpurowym, a niekiedy białym¹⁸. Niektóre z nich bywają uprawiane w charakterze roślin ozdobnych¹⁹. Spośród gatunków „miejscowych” najbardziej nadawałoby się do takich celów *Geranium sanguineum* (L.), kwitnie ono jednak

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 25.

¹⁰ *Ibidem*, II, s. 571.

¹¹ SW, IV, s. 105.

¹² EPO, IX, s. 799–800.

¹³ *Беларуская энцыклапедыя*, Мінск 1997, t. 5, s. 168–169.

¹⁴ EP-UT, II, s. 106.

¹⁵ WIEP, V, s. 216.

¹⁶ SWJP, I, s. 108; MSJP, s. 51; SJP PWN, I, s. 172.

¹⁷ WEPI, VIII, s. 994–995.

¹⁸ MSJP, s. 51; SJP PWN, I, s. 172; SWJP, I, s. 108; USJP, I, s. 293; IISJP, s. 77.

¹⁹ SJPD, I, s. 589; SJP PWN, I, s. 172; SWJP, II, s. 43.

od kwietnia do maja, tymczasem akcja *Pana Tadeusza* rozgrywa się w okresie żniw, oraz *Geranium pratense* (L.). Z gatunków obcych w warunkach środkowo-europejskich udaje się głównie *Geranium tuberosum* (L.). W XIX wieku *gerania* z powodzeniem hodowali w swoich ogrodach Czesi²⁰. Na Litwie w czasach Adama Mickiewicza rośliny te, mimo pewnych walorów dekoracyjnych, rzadko uprawiano w warunkach domowych zapewne dlatego, że nie było możliwości uzyskiwania odmian o pełnych kwiatach, a poza tym kwiaty geraniów nie należą do trwałych²¹.

Popularna pelargonja reprezentuje także dość pokaźną (liczącą ponad 200 gatunków) grupę roślin z rodziny bodziszkwatych. Znacomita większość spośród nich występuje w południowej Afryce (na Przylądku Dobrej Nadziei) i tylko niektóre w swoim czasie przeniesione zostały do Europy. Ponadto pelargonie rosną w Australii i na Bliskim Wschodzie (głównie w Syrii). Wyróżniają się barwnymi (najczęściej czerwonymi) kwiatami, tworzącymi gęste kwiatostany na kształt bukietów. Obecnie pelargonie hoduje się powszechnie w celach dekoracyjnych, zarówno w doniczkach, jak i na przydomowych rabatkach²². Za formę macierzystą odmian o czerwonych kwiatach uchodzi *Pelargonium inquinans* (Ait.), zaś dla odmian o kwiatach różowych – *Pelargonium zonale* (Willd.). Na południu Francji, w Hiszpanii i w Algierze najchętniej uprawiano podobno *Pelargonium odoratissimum* (Ait.) i *Pelargonium roseum* (Willd.)²³, uzyskując z tych odmian aromatyczne olejki eteryczne. Z kolei na terenach dzisiejszej Białorusi (a zapewne i nad Niemnem, gdzie rozgrywa się akcja *Pana Tadeusza*) sporą popularnością cieszyły się pelargonja wielkokwiatowa lub amerykańska (*Pelargonium grandiflorum*), pelargonja pachnąca (*P. graveolens*) oraz pelargonja zimozielona (*P. peltatum*)²⁴. Ponadto – z uwagi na znaczną zawartość olejków eterycznych – często rozsadzano i utrzymywano w doniczkach na okiennych parapetach *Pelargonium roseum* – hybrydę otrzymaną w wyniku skrzyżowania kilku gatunków, znanych też pod nazwą *geranium*²⁵.

²⁰ *Ottův Slovník Naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí*, Praha 1896, X, s. 49.

²¹ EPO, IX, s. 799–800.

²² EP-UT, VIII, s. 312; SJPD, VI, s. 219; MSJP, s. 545; SWJP, III, s. 300; ISJP, II, s. 41; USJP, III, s. 86; IISJP, s. 599; WSJP, s. 602.

²³ WIEP, XII, s. 176.

²⁴ *Белорусская ССР...*, s. 492.

²⁵ *Беларуская энцыклапедыя...*, XII, s. 261.

Ponieważ niemal wszystkie wymienione wyżej rośliny ozdobne kwitną od maja aż do października, to niewątpliwie na oknie Zosi stać mogła jedna z nich. Można by również, i to z dużym prawdopodobieństwem, założyć, że Zosia opiekowała się muszkatelem (*Pelargonium roseum*, Willd.). Muszkatelem, zwany też pelargonią różową (*Pelargonium roseum*/*Pelargonium radula*, Cav./*Geranium revolutum*, Jacq.), do rodzaju *Geranium* zaklasyfikował wszak Karol Linneusz (1707–1778). Jeszcze dziś w odniesieniu do rzeczonyj rośliny częściej stosuje się nazwę *geranium*. Muszkatelem pochodzi z Afryki Południowej, a pierwsze jego sadzonki przywieziono do Europy w roku 1690²⁶. Z biegiem lat i rozwojem systematyki Linneuszowy rodzaj *Geranium* rozdzielono na trzy grupy – *Geranium*, *Erodium* i *Pelargonium*. Klasyfikację tę (autorstwa L’Heritiera’a) zaakceptowali wszyscy późniejsi naturaliści²⁷. Tym samym nasz wieszcz odwoływałby się do systematyki szwedzkiego botanika.

Przytoczone na wstępie poglądy na kwestię identyfikacji użytej przez Adama Mickiewicza nazwy *geranium* wydają się zatem wystarczająco uzasadnione – Zosia istotnie hodowała raczej pelargonie, mimo że w 1811 roku rośliny te nie były jeszcze zbyt szeroko rozpowszechnione we wschodniej Europie. Równocześnie panuje przekonanie, że na Litwie najwcześniej poznano odmianę *Pelargonium zonale* (Willd.)²⁸.

Drugą z roślin stojących na Zosinym parapecie – *lewkonie/lewkonię* – specjalści bez wahania identyfikują z lewkonią letnią (*Matthiola incana*, L.), uprawianą nad Niemnem zarówno w ogrodach, jak i w doniczkach²⁹. Identyfikacja owa nie wydaje się jednak aż tak oczywista i jednoznaczna. Określenie *lewkonia* (przed reformą ortografii *lewkoniya*) w systematykach roślin przypisywane bywało bowiem dwu różnym grupom. Oprócz przedstawicieli wyżej wskazanej rodziny Cruciferae, a mianowicie *Matthiola incana* (R.Br.) (według Linneusza: *Cheiranthus incanus*), *M. annua* (Sweet.) (u Linneusza: *Cheiranthus annuus*) i *M. bicornis* (?)³⁰, mianem tym zwykle obejmuje się także gatunek *Leucoium*

²⁶ LRL, s. 361.

²⁷ EPO, IX, s. 799–800.

²⁸ K. Łapczyński, *Flora Litwy w „Panu Tadeuszu”*, Kraków 1894, s. 54–55.

²⁹ K. Kmiec, *op.cit.*, s. 78; K. Łapczyński, *op.cit.*, s. 55.

³⁰ SL, II, s. 626; SWil za: E. Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*, Warszawa 1889, I, s. 194; E. Majewski, *op.cit.*, Warszawa 1894, II, s. 477; SW, II, s. 726; SJP, IV, s. 106; MSJP, s. 343; SEJP, IV, s. 189; SJP, Warszawa 1998, II, s. 26; USJP, II 428; TEM, III, s. 396–397; EP-UT, VI, s. 457.

vernum (L.) i podobny doń *Leucoium aestivum* (?) reprezentujące rodzinę *Amaryllidaceae*³¹. Warto przy okazji zaznaczyć, iż w odniesieniu do drugiego z wymienionych kwiatów ozdobnych stosowano (przynajmniej na wschodnich kresach Rzeczypospolitej) określenie fiołek biały³², a w staropolszczyźnie – białe siane fiołki lub fiołki różnego rodzaju³³. Oba ostatnie odniesienia miana *lewkonii* fachowcy uznają za niewłaściwe. Swego rodzaju nadużyciem jest, zdaniem botaników, także poświadczony w źródłach leksykograficznych, odniesienie powyższej nazwy do fiołków żółtych (laków) (*Cheiranthus Cheiri*, L.)³⁴.

Znakomitą większość wymienionych roślin hoduje się w Europie Środkowej w ogrodach lub na okiennych parapetach³⁵. W Polsce od dawna uprawiane bywają oba wywodzące się z południa kontynentu gatunki maciejki (*Matthiola annua*, Sweet./ *Cheiranthus annuus*, L. i *Matthiola incana*, R.Br./*Cheiranthus incanus*, L.). Kwiatki te wysiewano na ogół wiosną w doniczkach lub skrzynkach. Szymon Syreniusz określał je jako skopki lub fiołki białe³⁶. W XIX wieku nie było polskiego mieszkania czy ogrodu, gdzie nie rozsiewałyby one wieczorną porą swego przyjemnego zapachu³⁷. Zdaniem ówczesnych leksykografów białe kwiaty *lewkonii* symbolizowały „trwałą piękność”³⁸.

Do ziół chętnie utrzymywanych w warunkach domowych należały również oba znane w Europie Środkowej i Wschodniej gatunki śnieżycy (wiosenna i letnia) (*Leucoium aestivum et vernum*). I one wyróżniają się białymi kwiatami, z tym że bardziej okazała jest śnieżyca letnia (błędnie zwana też *lewkonią*), kwitnąca od kwietnia do czerwca³⁹. Wśród arystokracji krążyły wieści o specyficznym zastosowaniu *lewkonii* w czarach (zabiegach) miłosnych. Panowało jakoby przekonanie, iż kwiat ten może przyspieszyć oświadczenia. Jeśli kandydat na małżonka ociągał się z ostateczną deklaracją, dziewczyna przed jego wizytą wstawiała do wazonu w salonie bukiet *lewkonii*. Był to sygnał zachęty „nie zwle-

³¹ SWil za: E. Majewski, *op.cit.*, I, s. 194.

³² SWil, I, s. 316; E. Majewski, *op.cit.*, II, s. 441.

³³ SEJP, IV, s. 189.

³⁴ SW, II, s. 726.

³⁵ ISJP, I, s. 760.

³⁶ Sz. Syreniusz, *Zielnik [...]*, Kraków 1611, ks. III, rozdz. 64.

³⁷ EPO, XVI, s. 965.

³⁸ SWil, 1861, I, s. 587.

³⁹ B. Gibbons, P. Brough, *Atlas roślin Europy Północnej i Środkowej*, Warszawa 1995, s. 308.

kaj dłużej...⁴⁰. Wobec tego nie da się wykluczyć możliwości, że w Soplicowskim dworze pomieszczenia mieszkalne zdobiły doniczki nie z określaną jako *lewkonია* maciejką (*Matthiola*), lecz ze zwaną analogicznie śnieżycą (*Leucoium*).

Kolejny gatunek roślin wymienionych przez Adama Mickiewicza – *astrы* – zdaje się reprezentować rodzinę bylin popularnych na trzech kontynentach (w Ameryce Północnej, Azji i Europie). Do zbioru tego należy między innymi *Aster chinensis* (Nees.) zaliczany przez botaników do rodzaju *Callistephus*⁴¹. Z nim właśnie identyfikowano dotychczas rośliny dostrzeżone przez Tadeusza w oknie swego dawnego pokoju. Wybór badaczy podyktowany został w dużej mierze faktem, iż na Litwę w owych czasach nie docierało zbyt wiele roślin doniczkowych (w roku 1811 nie było tam jeszcze kolei). Astry chińskie (*Aster chinensis*, Nees.) mają duże kwiaty, które cieszą oko jeszcze wówczas, gdy przekwita większość ozdobnych roślin ogrodowych⁴². Przeniósł je do Europy z Państwa Środka (z Chin i Japonii⁴³) jeden z działających tam jezuickich misjonarzy, w związku z tym astry początkowo trafiły do Francji. Pierwszy z „kontynentalnych” gatunków astrów wyhodowano w 1728 roku w Trianon. Była to prawdopodobnie „królowa Margot”⁴⁴. W innych krajach europejskich astry chińskie – w wielu odmianach o różnobarwnych pełnych kwiatkach – zyskały popularność dopiero z końcem XVIII wieku⁴⁵. Wkrótce potem stały się one (obok lewkonii) najchętniej i najczęściej hodowanymi kwiatami jednorocznymi, przy czym pod koniec XIX wieku znano już podobno ponad 400 ich odmian. Astry nie wykazują żadnych właściwości leczniczych, a wzmianka o nich w I Księdze *Pana Tadeusza* „obrazuje florę litewską i podkreśla klimat utworu”⁴⁶. Jednak, mimo że gatunki pochodzące z Dalekiego Wschodu należą współcześnie do powszechnie sadzonych na Białorusi roślin ozdobnych, to przedstawiona wyżej identyfikacja nie może żadną miarą pozostać jedyną i niepodlegającą dyskusji możliwością.

Dziewiętnastowieczne słowniki botaniczne obok określenia rodzaju męskiego *aster* poświadczają także użycie formy rodzaju żeńskiego *astra*. W przy-

⁴⁰ „Wróżka”, lipiec 2014, s. 29.

⁴¹ *Ottiv Slovník Naučný...*, II, s. 918.

⁴² K. Łapczyński, *op.cit.*, s. 55–56.

⁴³ WIEP, II, s. 290.

⁴⁴ P. Маккалистер, *Все о растениях в легендах и мифах*, Москва 2007, s. 16–17.

⁴⁵ WIEP, I, s. 290.

⁴⁶ K. Kmieć, *op.cit.*, s. 17.

padku poematu Mickiewicza należałoby, rzecz jasna, brać pod uwagę obie postaci miana. Pierwsza z nich (*aster*) odnoszona bywała zazwyczaj do łacińskich terminów *Aster* (Ness.)/*Callistephus* (Cass), *Aster chinensis* (Ness.)/*Callistephus chinensis* (Cass.), *Aster linosyris* (?)/*Chrysocoma linosyris* (L.), a więc do całego szeregu gatunków roślin z rodziny złożonych (*compositae*). Współcześnie zbiór *astrów* liczy co najmniej 1000 odmian. W Europie Środkowej i w Polsce poznano zaledwie kilkanaście spośród nich. Kulturowano tu za to rosnący dziko w strefie umiarkowanej (z wyjątkiem ziem dzisiejszej Litwy⁴⁷) *aster gawędkę* (*Aster amellus*, L.). Sporą popularnością cieszyły się również *astry alpejskie* (*Aster alpinus*,?) i rośliny importowane z Pirenejów (*A. pyrenaicus*,?)⁴⁸. Prócz nich w ogrodach (jako tzw. *astry jesienne*) hodowano odmiany północnoamerykańskie (*Aster bicolor*, *floribundus*, *grandiflorus*, *Novae Angliae* itp.) zwane *michalkami*⁴⁹, które kwitną do pierwszych mrozów⁵⁰. Zresztą w literaturze pięknej z jesienią kojarzone bywają – nie bez racji – wszystkie znane odmiany *astrów*⁵¹.

Przy próbach ustalenia (a właściwie – ograniczenia zakresu możliwości), co rosło w doniczkach ustawionych przez poetę w oknie Zosi, należałoby uwzględnić jeszcze jedną hipotezę. Otóż w tej samej rodzinie kwiatowej (*Compositae*) systematycy umieszczają jeszcze *popielnik purpurowy* (*Cineraria hybrida*, Willd. *vel* *Senecio cruentus*, DC.). Jest to roślina ozdobna rodem z Teneryfy, wyróżniająca się kwiatami w odcieniach purpury lub ciemnego fioletu. Kwiatostany *popielnika* tworzą obfite i niezwykle atrakcyjne baldachogrona. Nie ulega zatem wątpliwości, że podobnie jak inne dekoracyjne kwiaty pokojowe *popielnik* można było rozsadzać w doniczkach⁵².

W ostatniej donicy na parapecie Soplicowskiego dworu rosły *fijolki*. Badacze analizujący fitonimy w poezji Adama Mickiewicza podejrzewają, iż „w rzeczywistości w poemacie jest mowa o hodowanych w doniczce **lakach ogrodowych (pospolitych)** [podkr. H.Ch.] (*Cheiranthus Cheiri*, L.)”. Poeta za dawnymi botanikami określałby zatem omawiane rośliny mianem *fijolków (żółtych)*. Co prawda laki uprawiano głównie na rabatkach i klombach, ale

⁴⁷ B. Gibbons, P. Brough, *op.cit.*, s. 254.

⁴⁸ WEPI, V, s. 245.

⁴⁹ J. Rostański, O. Seidl, *Przewodnik do oznaczania roślin*, Warszawa 1979, s. 178.

⁵⁰ *Большая Энциклопедия*, Санктпетербург 1903, II, s. 193.

⁵¹ SJPD, I, s. 227.

⁵² L. Figuier, *Historia roślin*, Warszawa 1871–1872, II, s. 430.

w XVIII wieku można je było utrzymywać także w warunkach domowych. Kwiaty owe rozsiewały w mieszkaniach delikatny, a przy tym dość intensywny zapach⁵³. Istotnie, na obszarach byłej Rzeczypospolitej powyższym ziołom przypisywano nazwę *fiolków* (z tym że towarzyszył jej na ogół przymiotnik *żółte*)⁵⁴. Laki ogrodowe reprezentują rodzinę Cruciferae. Znanych jest co najmniej 10 gatunków ziela, rosnących *in natura* w krajach śródziemnomorskich i w Ameryce Północnej. Rośliny owe miewają kwiaty w kolorze żółtym, brązowym lub fioletowym. Zwykło się je traktować jako ozdobne przede wszystkim z uwagi na stosunkowo długi okres kwitnienia (od lipca do października)⁵⁵. W uzasadnieniu identyfikacji specjalistycznej przypomniano, że akcja *Pana Tadeusza* rozgrywa się w czasie żniw, zatem Zosia (jako niezbyt doświadczona i nie za bardzo cierpliwa ogrodniczka) nie miałaby w tym czasie szans na doprowadzenie do kwitnienia fiołków wonnych (*Viola odorata*, L.)⁵⁶. Z tezą tą niewątpliwie można by polemizować. Pamiętamy wszak, że Zosia uwielbiała zajęcia gospodarskie i ogrodowe – między innymi to umiłowanie prostoty miała jej za złe Telimena. Skądinąd nie ulega też wątpliwości, że fiołki wonne (*Viola odorata*, L.), zwłaszcza w odmianach pełnokwiatowych, bywają chętnie utrzymywane w ogrodach przez cały sezon letni⁵⁷. Sytuację dodatkowo komplikuje fakt, że w odniesieniu do laków stosowano niekiedy również określenie lewkonia żółta⁵⁸ i (błędnie!) lewkonia⁵⁹. Wobec tego z dużą dozą prawdopodobieństwa wypadaloby założyć, że Zosia rzeczywiście postawiła na oknie doniczkę laków⁶⁰, ale pojawił się kolejny problem, czy ona sama określała je mianem *lewkonii*⁶¹, czy *fiołków*...

Polską nazwę *fiołki* przypisuje się w pierwszym rzędzie bardzo licznym gatunkom kwitnących roślin z rodziny *Violaceae*⁶². Zalicza się do nich zarówno zioła roczne, jak i byliny trwałe, rozproszone po całej kuli ziemskiej. W Eu-

⁵³ K. Kmieć, *op.cit.*, s. 46; W. Kot, *op.cit.*, s. 158; WEPI, XI, s. 486–487.

⁵⁴ E. Majewski, *op.cit.*, I, s. 76.

⁵⁵ WIEP, III 48; LRL, s. 257.

⁵⁶ K. Łapczyński, *op.cit.*, s. 56.

⁵⁷ *Ottův Slovník Naučný...*, s. 738–740.

⁵⁸ EPO, XVI, s. 635–636.

⁵⁹ SW, II, s. 677.

⁶⁰ W literaturze pięknej pisarze często łączą je z pelargoniami, cynerarium i fuksjami (SJPD, IV, s. 10), co przypuszczalnie wiąże się z pewną tradycją.

⁶¹ Wszak określenie to przypisuje *lakom*, m.in. SWil (!).

⁶² *Беларуская энцыклапедыя...*, XVI, s. 421.

ropie Środkowej rośnie co prawda kilkanaście gatunków fiołków, ale zaledwie kilka spośród nich cieszy się szczególną sympatią i popularnością (także wśród ogrodników). Niektóre (jak chociażby *Viola odorata*, L. z całym zbiorem odmian i krzyżówek) hodzi się z uwagi na przyjemny zapach kwiatów lub atrakcyjny wygląd zewnętrzny. *Fiołki* miewają kwiaty o różnych rozmiarach i kształtach, jednobarwne lub nakrapiane, jasne i ciemniejsze, łączą 2–3 (niekiedy kontrastowe) kolory⁶³. Do najbardziej lubianych i rozpowszechnionych należą fiołek wonny (*Viola odorata*, L.), fiołki trójbarwne (bratki) (*Viola tricolor*, L.) oraz fiołek psi (*Viola canina*, L.) i *Viola calcarata* (L.) posiadająca duże fioletowe kwiaty. Bratki ogrodowe, powstałe zapewne wskutek skrzyżowania *Viola tricolor*, *Viola altaica* i *Viola lutea* (Huds.), hodzi się zazwyczaj jako roślinę dwuletnią⁶⁴. Większość znanych odmian *fiołków* kwitnie wczesną wiosną (*Viola alba*, *Viola canina*, *Viola collina*, Besser., *Viola hirta*, *Viola mirabilis*, *Viola odorata*, *Viola palustris*, *Viola riviniana*...) lub latem (*Viola elatior*, Fries., *Viola epipsila*, Ledeb., *Viola hispida*, Lam., *Viola lactaea*, Sm., *Viola persicifolia*, *Viola pumila*...). Nieco dłuższy okres kwitnienia miewa fiołek polny (*Viola arvensis*, Murray). Kwiaty tej rośliny podziwiać możemy bowiem od kwietnia aż do października. W sierpniu przekwitają odmiany *Viola biflora* i *Viola lutea*, zaś we wrześniu *Viola tricolor*⁶⁵. Wszystkie wymienione gatunki nie wyróżniają się jednak przyjemnym zapachem. Bardziej określony aromat (zbliżony do pomarańczy) wydzielają jedynie rozrute kwiaty fiołków trójbarwnych (*Viola tricolor*)⁶⁶. Nie jest zatem wykluczone, że w Soplicowie hodowano najstynniejszą z odmian rodziny *Violaceae* – a mianowicie fiołki parmeńskie (var. *Viola odorata*, L.). Odmiana ta ma dubeltowe bladobłękitne kwiaty, kwitnie częstokroć jeszcze późną jesienią i niewątpliwie odznacza się mocnym przyjemnym zapachem⁶⁷. Istnieje wprawdzie możliwość, że Adam Mickiewicz, pisząc o fiołkach w oknie Zosi, nie miał na myśli żadnego ziółka z rodziny *Violaceae*. Aliści hipoteza, że bohaterka epopei narodowej w przededniu wyprawy cesarza Francuzów na Moskwę postawiła na parapecie doniczkę pachnących fiołków (*Viola odorata*, L.) wydaje się niezmiernie kusząca. Rośliny te uważane były bowiem nie tylko za symbol miło-

⁶³ *Энциклопедический словарь*, Санктпетербург 1902, XXXVI, s. 81.

⁶⁴ WIEP, Kraków, XVIII, s. 11.

⁶⁵ B. Gibbons, P. Brough, *op.cit.*, s. 150–152.

⁶⁶ EPO, VIII, s. 825–826.

⁶⁷ L. Figuiet, *op.cit.*, s. 452, 455.

ści, ale i za godło partii Napoleona Bonaparte⁶⁸. Damy od dawna zdawały sobie też sprawę ze ściągających właściwości maseczek kosmetycznych z dodatkiem fiołkowych liści i znały uspokajającą moc naparów z kwiatów fiołka⁶⁹. Nadto według modnego w osiemnastowiecznej Francji, a znanego w Europie za sprawą małżonki pewnego brytyjskiego dyplomaty, kodu kwiatowego, *fiołek* (zapewne właśnie *Viola odorata*, L.) był „pierwszym słowem miłosnej rozmowy”, oznaczał: „Szukam, czekam, czy coś się między nami wydarzy...”. Sto lat później (w XIX w.) panny, aby to wyrazić, zdobiły suknie i włosy bukietami fiołków⁷⁰. Można byłoby zatem przyjąć, że w dworach szlacheckich kręgu kultury francuskiej *fiołki* siano przez cały rok, by stale – na podobieństwo ruty – towarzyszyły one pannom na wydaniu.

Na podstawie dostępnych źródeł leksykograficznych można również wnioskować, że na oknie Zosi stała doniczka z fiołkiem alpejskim (*Cyclamen*). *Cyclamen* reprezentuje rodzinę *Primulaceae*, wyróżnia się sercowatymi lub nerkowatymi liśćmi i przyciągającymi wzrok barwnymi, osadzonymi na długich szypułkach kwiatami. Południowo- i środkowoeuropejski *Cyclamen europaeum* (L.), zwany u nas *fiołkiem*⁷¹, wyróżniający się białymi, różowymi lub czerwonymi kwiatami, już w XIX wieku należał przecież do grona powszechnie cenionych, importowanych roślin doniczkowych⁷².

Próby weryfikacji specjalistycznej nie przeszła jeszcze jedna roślina, której dziewiętnastowieczny leksykograf przyporządkował określenie *fiołków* (tym razem *nocnych*)⁷³. Możliwość identyfikacji Mickiewiczowskich *fiołków* z wieczornikiem damskim odrzucona została chyba zbyt pochopnie. *Hesperis matronalis* (L.) (w nomenklaturze siedemnastowiecznej jeszcze *Viola matronalis*⁷⁴) występuje zasadniczo w basenie Morza Śródziemnego, osiągając tam znaczne rozmiary (do 1 m wysokości). Wieczornik posiada nader okazałe korony kwiatowe w kolorze fioletowym lub białym i wyróżnia się pięknym zapachem, uwal-

⁶⁸ L. Bremness, *Wielka księga ziół*, Warszawa 1991, s. 147.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 215.

⁷⁰ „Wróżka”, lipiec 2014, s. 28.

⁷¹ E. Majewski, *op.cit.*, II, s. 261.

⁷² WIEP, III, s. 197; EP-UT, II, s. 394; Arct, I, s. 65; SJPD, I, s. 1067; MSJP, s. 91; SJP PWN, I, s. 299; SWJP, I, s. 220; ISJP, I, s. 209; USJP, I, s. 492–493; IISJP, s. 118.

⁷³ SL, I, s. 654–655.

⁷⁴ S. Syreniusz, *op.cit.*, ks. III, rozdz. 65.

niającym się po zachodzie słońca. Ta niezwykle dekoracyjna roślina kwitnie na ogół od kwietnia do maja, i to chyba należałoby uznać za powód pominięcia jej w rozważaniach nad roślinnością w twórczości Mickiewicza. Ale mniej więcej w tym samym czasie rozwijają się przecież kwiaty laków (*Cheiranthus Cheiri*, L.)⁷⁵. Założenie, że kilkanaście wierszy dalej, pisząc

*Podróżny długo w oknie stał, patrząc, dumając,
Wonnemi powiewami kwiatów oddychając,
Oblicze aż na krzaki fijołkowe skłonił,*

poeta miał przed oczyma wieczornik wydaje się uzasadnione. Czy bowiem, mając na myśli niepozorne fiołki lub nawet nieco okazalsze doniczkowe laki, Mickiewicz użyłby słowa „krzaki”?

Przedstawiony w *Panu Tadeuszu* obraz przyrody i świata nadniemeńskiej szlachty ma charakter całkowicie realny. Poeta bez wątpienia znał wszystkie wymienione w tym artykule rośliny, nie sposób więc zanegować ich obecności w najbliższym otoczeniu mieszkańców Soplicowa. Natomiast dziś – sto kilkadziesiąt lat później – odtworzenie całego bogactwa detali litewskiego dworu nie jest bynajmniej rzeczą łatwą.

Tabela odniesień omawianych nazw roślin
(opracowanie własne)

Nazwa rośliny	Odniesienie nazwy w źródłach naukowych	Identyfikacja specjalistyczna	Inne możliwości identyfikacji
geranium/ geranium	<i>Pelargonium</i> ; <i>Geranium</i> sp.; <i>Erodium</i>	pelargonia (<i>Pelargonium odoratissimum</i> L. / <i>Pelargonium odoratum</i> ?)	pelargonia (<i>Pelargonium</i> sp.); pelargonia wielkokwiatowa (<i>P. grandiflorum</i> ?) pelargonia zimozielona (<i>P. peltatum</i> ?) pelargonia pachnąca (<i>P. graveolens</i> ?) pelargonia różowa (<i>Pelargonium zonale</i> , Willd.)
gerania/ geranija	<i>Pelargonium roseum</i> , Willd.; <i>Pelargonium</i> ; <i>Pelargonium radula</i> ; <i>Pelargonja</i> ; właściwie: <i>pelargonja</i>	(jak wyżej)	muszkatel (<i>Pelargonium roseum</i> L. / <i>P. radula</i> Cav. / <i>Geranium revolutum</i> Jacq.) bodziszek łąkowy (<i>Geranium pratense</i> L.); bodziszek (?) (<i>Geranium tuberosum</i>)

⁷⁵ *Ottův Slovník Naučný...*, XI, s. 226.

lewkonia/ lewkonijsza	<i>Matthiola incana</i> R. Br./ <i>Cheiranthus incanus</i> L.; <i>Matthiola annua</i> Sweet./ <i>Cheiranthus annuus</i> L.; <i>Leucoium vernum</i> L. (bł.) <i>Leucoium aestivum</i> L.(bł.) <i>Cheiranthus Cheiri</i> L.(bł.)	lewkonia letnia (<i>Matthiola incana</i> R. Br. / <i>Cheiranthus incanus</i> L.)	śnieżyca letnia (fiolki białe/ lewkonia (bł.) (<i>Leucoium vernum</i> L.) lewkonia letnia (<i>Matthiola incana</i> R. Br. / <i>Cheiranthus incanus</i> L.) laki (lewkonia – bł., fiołki żółte) (<i>Cheiranthus Cheiri</i> , L.)
astry	<i>Aster</i> / <i>Callistephus</i> (gatunki z rodziny <i>Compositae</i>)	astry chińskie (<i>Aster chinensis</i> L.)	aster gawędka (<i>Aster amellus</i> , L.) astry amerykańskie astry alpejskie aster pirenejski popielnik purpurowy (<i>Cineraria hybryda</i> , Willd./ <i>Senecio cruentus</i> , DC.)
fiołki	<i>Viola</i> sp.; <i>Cyclamen</i> ; <i>Hesperis</i>	laki ogrodowe/fiołki żółte/ lewkonie żółte (bł.) (<i>Cheiranthus Cheiri</i> L.)	laki ogrodowe / fiołki żółte/ lewkonie żółte (bł.) (<i>Cheiranthus Cheiri</i> L.) fiołki wonne/fiołki parmeńskie (<i>Viola odorata</i> , L.) fiołki trójkolorowe/bratki (<i>Viola tricolor</i> , L.) fiołek alpejski (cyklamen, gdula) (<i>Cyclamen europaeum</i> , L.) wieczornik damski (<i>Hesperis matronalis</i> , L./ <i>Viola matronalis</i>)

Wykaz skrótów

- Arct – *M. Arcta słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa 1996, t. I–II.
- EPO – *S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna*, t. VIII, Warszawa 1861; t. IX, Warszawa 1862; t. XVI, Warszawa 1864.
- EP-UT – *Encyklopedia Powszechna Ultima Thule*, t. II, Warszawa 1931; t. VI, Warszawa 1934; t. VIII, Warszawa 1937.
- IISJP – *Ilustrowany słownik języka polskiego*, pod red. E. Sobol, Warszawa 2004.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, pod red. M. Bańki, t. I–II, Warszawa 2000.
- LRL – *Leksykon roślin leczniczych*, pod red. A. Rumińskiej i A. Ożarówskiego, Warszawa 1990.
- MSJP – *Mały słownik języka polskiego*, pod red. S. Skorupki, H. Auderskiej, Z. Łempickiej, Warszawa 1968.

- SEJP – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. IV, Kraków 1970–1974.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I, II, IV, Warszawa 1958–1962.
- SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 1998.
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Lwów 1856.
- SW – *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. I–III, pod red. B. Dunaja, Kraków 2000.
- TEM – *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, t. II, Warszawa 1929; t. III, Warszawa 1927.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. S. Dubisza, t. I–III, Warszawa 2003.
- WEPI – *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. V, Warszawa 1891; t. VIII, Warszawa 1892; t. XI, Warszawa 1893.
- WIEP – *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, wyd. Gutenberga, t. II, III, V, XII, XVIII, Kraków (b.r.w.).
- WSJP – E. Dereń, E. Polański, *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2009.

ABOUT SOPHIA'S FRAGRANT HERBS IN POLISH NATIONAL EPIC (IN PASSING OF IDENTIFICATION EFFORTS)

Summary

Keywords: Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, the names of the plants: geranium, matthiola, aster (genus), viola (plant)

The article analyzes the plants cultivated by Sophie, the heroine of the poem *Pan Tadeusz* by Adam Mickiewicz, on the windowsill in Soplicowo mansion.